

MONOPOLIYAGA QARSHI BOSHQARUV VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISHNING MOHIYATI, UNING MAMLAKAT IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDAGI O’RNI

Abdulhay Qosimov

Farg’ona Davlat Universiteti o’qituvchisi

e-mail: a.qosimov@pf.fdu.uz

Annotatsiya.

Mamlakatda zamonaviy bozor iqtisodiyoti rivojlanishi uchun raqobat shakllanishi kerak bo‘lgan sohalardagi korxonalarini saqlanib qolinishi, korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga tarkiban moslashuviga imkon beradigan xo‘jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqarish muhim o‘rin egallaydi. Bu mexanizm davlat korxonalarini iqtisodiy jihatdan erkin bo‘lishini, ularning faoliyati tijoratlashgan bo‘lishini nazarda tutadi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida raqobatning asosiy usuli narx bo‘lganligi sababli, narxlarni erkin qo‘yib yuborish raqobatli muhitni vujudga keltirishning asosiy talabi hisoblanadi.

Kirish.

Har bir davlatning iqtisodiyotida raqobatni shakllantirish, uni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish manfaatlaridan kelib chiqqan holda harakat qilishiga qaramay, har qanday milliy iqtisodiyotda u yoki bu darajada bozorda monopoliya ham mavjud bo‘lishi mumkin. Bu ilmiy yondashuvlarda raqobatni shakllantirish ko‘plab iqtisodchi olimlar tomonidan bozorni tashkil etishning eng samarali shakli deb hisoblangan. lekin mukammal raqobat shakllantirish murakkab masala hisoblanadi. Bozorni tashkil etishda demak, “monopoliya”, “raqobat” yoki “sof monopoliya”, “mukammal raqobat” kategoriyalari shakllanadi hamda ularni o‘rganish zarurati yuzaga keladi. Bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida monopoliyaga qarshi qonunlarni qabul qilish va hayotga tadbiiq etish xayotiy zaruriyatdir. Chunki, bozorni rivojlanishiga va doimiy taraqqiy etishiga erkin raqobatgina asos bo‘la oladi.

Monopoliya atamasining mohiyati.

Monopoliya atamasini o‘rganishda ko‘plab xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar o‘z qorashlarini ilmiy izlanishlar natijasida turlicha izohlaganlar.

Rossiya iqtisodchi olimi S.G.Padisov monopoliyaga quyidagicha ta’rif bargan: Monopoliya - ("mono" - bitta va yunoncha "poleo" - sotaman) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, davlat, tashkilot, kompaniyaning

ma'lum bir sohasidagi noodatiy yakka huquqini bildiradi. Iqtisodiy ma'noda monopoliya - bozor ustidan ma'lum darajadagi hokimiyatni anglatadi. [1]

S.V.Klyuzina o'zining ilmiy tatqiqot ishlarida raqobat va monopoliyaga “raqobat va monopoliya bozorning o'zini o'zi tashkil etishining ikki tomoni sifatida tovar bozorlari chegaralarida yonma-yon mavjud bo'ladi. Bir-birini to'ldiradi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning butun tarixiy bosqichlarida bir-birini almashtiradi, doimiy ravishda bir-biriga aylanadi” - deb ta'rif bergan.[2]

Iqtisodiyotda bozor mexanizmining samarali amal qilishi va raqobat muhitining ta'minlanishi monopoliyalar, ularning kelib chiqish sabablari va amal qilish xususiyatlarini ko'rib chiqishni taqozo etadi. Yana bir qator adabiyotlarda monopoliyaga quyidagiyaa ta'rif berilgan: “monopoliya- davlat, korxonalar, tashkilotlar, sotuvchilarning qandaydir xo'jalik faoliyatini amalga oshirishdagi mutlaq huquqi” [3], “Monopoliya- faoliyatning u yoki bu sohasida shaxs yoki kishilar guruhining har qanday hukmronlik holati” [4], kabi ta'riflar berilgan.

Mahalliy olimlariz ham monopoliya tushunchasiga turli adabiyotlarda ta'riflarini berganlar. “monopoliya – monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari”[5] kabi ta'riflar berilgan.

Raqobat tushunchasi bo'yicha berilgan ta'riflardan anglash mumkinki, monopoliya bu yuqori foydani doimiy ko'zlagan holda bozorda yuqori narxlar bilan xukumronlikni egallashga bo'lgan harakatlar yig'indisidir deb ta'rif berish mumkin.

Monopoliyaning paydo bo'lishining sabablari va uning salbiy oqibatlari.

Monopoliyaning eng to'g'ri talqini shundaki, u bozor tuzilmasining bir turi bo'lib, unda ma'lum bir mahsulotning bir va faqat bitta sotuvchisi mavjud. Yagona yetkazib beruvchi bo'lgan monopolist korxonalar (ko'pincha monopoliya deb ham ataladi) ma'lum bozor doirasida mahsulotning barcha potensial xaridorlarining umumiy talabiga javob beradi va shu ma'noda u sanoat bilan bir xildir. Monopoliyaning paydo bo'lishining bir nechta sabablari mavjud, xususan :

- yirik ilmiy va texnikaviy kashfiyotlar;
- jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishi natijasida kapitalning konsentratsiyasi va markazlashuvi jarayonlarini kuchaytirish.

– mulkchilikning yangi shakllari, ayniqsa, aktsiyadorlik jamiyatlarining paydo bo‘lishi.

Monopoliya mamlakat iqtisodiyotida qarama-qarshi rol o‘ynaydi. Chunki monopol korxonalar hohlagan vaqtda ishlab chiqarishni cheklashi va korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarga yuqori narxlar belgilashi mumkin. Bu holat mamlakat iqtisodiyotida resurslarning nomutanosib taqsimlanishiga olib kelishi mumkin. Monopoliya daromadlar tengsizligini kuchaytirishi sabab bo‘luvchi omillardan biri bo‘lib, monopol korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni faqatgina ushbu mahsulotlarni sotib olishga qodir iste‘molchilar sotib olishlari mumkin, ya‘ni daromadi yuqori bo‘lgan istemolchilar monopol korxonalar mahsulotlarini narxi yuqoriligiga moslashgan holda sotib olishga tayyor bo‘ladi.

Yirik firmalar fan-texnika taraqqiyotini rivojlantirishdan samarali foydalanib, o‘z imkoniyatlarini yuqori darajaga olib kelishlari va natijada daromadlari past bo‘lgan aholi turmush darajasining yuqori daromadli aholiga nisbatini aniqlashda ishtirokchi bo‘lishi hamda bozordagi raqobatni cheklab qo‘yishi mumkin. Boshqa tomondan, monopol korxonalar yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish strategiyasiga ega bo‘lib, faqatgina o‘zining iste‘molchilariga mahsulotlarni ishlab chiqarishlari kuzatiladi. Monopol korxonalar raqobatchi korxonalarga nisbatan ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirib, daromadlarini oshirishga ko‘proq moyil bo‘ladi. Shuningdek, monopol korxonalarda moddiy va moliyaviy resurslarni tejash imkoniyati mavjud.

Monopoliyaga qarshi boshqaruvning zaruriyati va uning vujudga kelishi.

Davlatning monopoliyalarga qarshi siyosati milliy iqtisodiyotida raqobat oddindan shakllanib bo‘lgan mamlakatlarda raqobatchilik muhitini takomillashtirishga, bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda esa bu muhitni shakllantirishga qaratilgan. Bozorda monopoliyani o‘rnatishga urinishlar va monopol mavqeni suiste‘mol qilishni taqiqlaydigan trestlarga qarshi birinchi qonun — Sherman qonuni bo‘lib, ushbu qonun 1890-yili AQShda qabul qilingan. Monopoliyaga qarshi qonunchilik va uni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan chora-tadbirlar har bir mamlakatda sharoit taqozo etgan shakllarda amal qiladi. Rivojlangan barcha davlatlarda sog‘lom raqobat muhitini himoya qilish maqsadida turli ko‘rinishdagi, monopolistik foaliyatlar ustidan davlat tomonidan tartibga solish amalga oshiriladi.

Monopoliyaga qarshi siyosat — davlatning monopoliyaga qarshi kurash siyosati bo‘lib, dunyo tajribasiga ko‘ra monopoliyaga qarshi qonunchilik, asosan, quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha shakllandi. Birinchidan, ishlab chiqarish, ya‘ni biror tarmoqni boshqaruvchi qonunlar. Bu qonunlarga binoan, odatda,

hech bir korxonaning biror turdagi mahsulot ishlab chiqarishda yarmidan ortig‘ini nazorat qilishga huquq berilmaydi. Ikkinchidan, barcha yirik korporatsiyalar ishtirokchilari boshqa korporatsiyalar aksiyalarining ma’lum cheklangan miqdoridan ortig‘iga ega bo‘la olmasligi belgilab qo‘yiladi. Uchinchidan, narxlarni bozor muvozanati belgilagan darajadan yuqori yoki past turishini, narx ustidan kelishib olishni taqiqlovchi kartellarta qarshi qonunlar joriy qilinadi.

Bozor munosabatlari rivojlanishining har bir bosqichida u yoki bu shakldagi monopolistik shakllanishlar mavjud. Ayrim mamlakatlar iqtisodiyotida XIX - asr oxiri XX - asr boshlarida ma’lum tarmoqlarda monopoliyalar shakllana boshladi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida bozor munosabatlarning o‘rnatilishi.

O‘zbekistonda bozor munosabatlari rivojlanishi bosqichma–bosqich davlarga mos ravishda monopoliyaga qarshi boshqaruv va raqobatni rivojlantirishda davlat tomonidan ko‘maklar berish, qonunlar ishlab chiqish va ular asosida maqsadli strategiyalarni tizimli amalga oshirilmoqda.

Davlatning asosiy vazifasi - resurslardan foydalanish samaradorligiga, shuningdek, davlat boshqaruvining samaradorligiga erishishdan iborat. Buning uchun esa sog‘lom raqobat muhitini yaratish zarur. Raqobat muhitini shakllantirish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish vazifasi davlatning tartibga soluvchi funksiyalari alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston davlatining raqobatchilik muhitini shakllantirishga qaratilgan siyosatida xususiylashtirish, davlat mulki hisobidan mulkchilikning boshqa shakllarini vujudga keltirish asosiy o‘rin tutadi. Xususiylashtirish natijasida, birinchidan, mulk o‘z egalari qo‘liga to‘shirilsa, ikkinchidan, ko‘p ukladli iqtisodiyot va raqobatchilik muhiti vujudga keladi. Shu bilan bir qatorda, davlatning raqobat siyosatini amalga oshirish vakolati berilgan monopoliyaga qarshi davlat organi ham institutsional tarafdin mustahkamlanib bordi.

- 2 iyul 1992 yil – “Monopolistik faoliyatni cheklash to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi va O‘zbekistonda raqobat siyosatini shakllantirish va amalga oshirish boshlandi;

- 1992 yil – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tarkibida Monopoliyaga qarshi va narx siyosati Bosh boshqarmasi tashkil etildi;

- 1996 yil – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo‘mitasi tashkil etildi;

- 2000 yil – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoniga muvofiq monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligi tarkibidan chiqarildi, unga davlat qo‘mitasi maqomi berilib, Respublikada monopoliyaga qarshi siyosatni amalga oshirish vakolati berildi;

- 2005 yil – raqobat, kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va qo‘llab quvvatlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoniga muvofiq monopoliyaga qarshi organ qayta tashkil etildi va unga yangi akolatlar berildi.

- Qo‘mitaga yangi nom berildi – O‘zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasi.

- 2010 yil — Monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solishni yanada kuchaytirish va sog‘lom raqobat muhini yaratish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Farmoniga muvofiq monopoliyaga qarshi organ qayta tashkil etildi.

Qisqacha qilib aytganda, monopoliya subyektlari faoliyati ustidan nazorat olib borishdan maqsad bu sohada samarali davlat siyosatini olib borishdir. Respublikamizda monopoliyaga qarshi kurashish va raqobat muhitini rivojlantirishga doir chora-tadbirlar doimiy ravishda amalga oshirilib kelinmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 24-yanvarda «O‘zbekiston Respublikasi monopoliyaga qarshi kurashish qo‘mitasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida»gi PQ-4126-sonli Qarori qabul qilingan. Ushbu qarorda O‘zbekiston Respublikasi “Monopoliyaga qarshi kurashish qo‘mitasi” faoliyati tashkil etilib, qo‘mitaning tashkiliy tuzilmasi tasdiqlangan.

Xulosa.

Shuni alohida ta’kidlash joiz, bugungi kunda respublikamizning iqtisodiy o‘rinishini ta’minlash, milliy iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni oshirish, iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish jarayonlarini chuqurlashtirish, investitsiyalarni jalb qilishga doir kelng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimiz iqtisodiyotiga chet el kapitalidan foydalangan holda yangi texnologiyalar jalb qilinmoqda.

Bugungi kundagi eng asosiy maqsad bu Jahon Savdo Tashkilotiga a’zo bo’lishdir. Ushbu tashkilotning belgilangan me’yorlarini bajarish uchun prezidentimiz tomonidan mamlakat iqtisodiyotida tubdan o‘zgartirishlar olib borilmoqda. Mamlakatimizga istiqbolli investitsiyalar kiritilmoqda. Bundan tashqari, bugungi kunda mamlakatda kommunal xizmatlarning sifatini yanada yaxshilash maqsadida ushbu sohani

ham xususiylashtirish loyihalari ishlab chiqilmoqda. Bir soʻz bilan aytganda mamlakat iqtisodiyotini yanada raqobatbardosh qilish, uni turli xil risklarga chidamli qilish hozirgi oʻzbek iqtisodchilarining eng asosiy vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Падисов, Сергей Геннадьевич. Монополии и антимонополистическая политика: тенденции развития в современной экономике тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.01, кандидат экономических наук Падисов, Сергей Геннадьевич// <https://www.dissercat.com/content/monopolii-i->
2. Ключина, Светлана Владимировна. Монополия и локальная монополия как ее тип: история вопроса, методология, теория и практикатема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.01, доктор экономических наук // <https://www.dissercat.com/content/monopoliya-i-lokalnaya-monopoliya-kak-ee-tip-istoriya-voprosa-metodologiya-teoriya-i-praktik>
3. Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 121-б
4. Куликов Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК Вебли, Изд-во Проспект, 2005, 191-б.; Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси: Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. Т.: «Ўқитувчи», 2002, 246-б.
5. Ш.Ш.Шодмонов, У.В.Ғафуров. “Иқтисодиёт назарияси” Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан дарслик сифатида тавсия этилган. Тошкент-2009 // http://arm.sies.uz/wp-content/uploads/2020/10/25-y-Iqtisodiyot-nazariyasi.-Darslik.-Sh.Sh_.Shodmonov.T-2009.pdf
6. Kosimov, A. (2022, January). THE ROLE OF THE SYSTEM OF “MAKHALLABAY” WORKS IN THE FURTHER MODERNIZATION OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN BY INCREASING ITS COMPETITIVENESS AND INTEGRATED SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS. In *International journal of conference series on education and social sciences (Online)* (Vol. 2, No. 1).
7. Kosimov, A. (2022, January). THE ROLE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE FURTHER DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF UZBEKISTAN. In *International journal of conference series on education and social sciences (Online)* (Vol. 2, No. 1).

8. Kosimov, A. (2021). THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENT IN THE FURTHER IMPROVEMENT OF THE COMPETITIVE STRATEGY IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION OF THE UZBEKISTAN ECONOMY. *International Engineering Journal For Research & Development*, 6(3), 1–3. <http://iejrd.com/index.php/%20/article/view/2195>
9. Kosimov, A. (2021b, May). РОЛЬ иностранных инвестиций в совершенствовании конкурентной стратегии в условиях модернизации экономики УЗБЕКИСТАНА. In Andijan state university (Ed.), *СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ И ТЕЗИСЫ* (pp. 252–256). ADU.
10. Shoxzod O’rol o’g, M. (2022). DAVLATNING MONOPOLIYAGA QARSHI BOSHQARUV FAOLIYATI. *BARҚARORLIK VA ETAKCHI TADҚIQOTLAR ONLAIN ILMIIY JURNALI*, 491-492.
11. Rashidovna, M. R. (2022). MONOPOLIYAGA QARSHI ORGAN FAOLIYATINING FUNKSIONAL VA INSTITUTSIONAL JIHATLARI TADQIQI. *Ta’lim fidoyilari*, 18(5), 303-309.